

चितळे समितीचा अहवाल : काही मुद्दे

प्रदीप
पुरंदरे

चितळे समिती सिंचन घोटाळ्याचा अभ्यास करण्यासाठी ३१ डिसेंबर २०१२ रोजी शासनाने नेमली आणि समितीने १ मार्च २०१४ रोजी आपला अहवाल राज्य शासनास सादर केला. माधवराव चितळे, अ. कु. दौ. जाधव, वि. म. रानडे व कृष्णा लव्हेकर असे चार सदस्य असणाऱ्या समितीचे माधवराव चितळे हे अध्यक्ष होते.

समितीची कार्यकक्षा

१. निर्मित सिंचनक्षमता व प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र तसेच बिगरसिंचन पाणीवापर याची तपासणी करणे, प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्रापैकी विहिरींद्वारे, शेततळ्यांद्वारे, जलसंधारण व जलसंपदा विभागांमार्फत प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र कमी असण्याची कारणे तपासणे.
२. महामंडळांनी सुधारित प्रशासकीय मान्यता दिलेल्या प्रकल्पांच्या किमतीत वाढ व त्याची कारणे प्रचलित नियम व अधिकारानुसार सुसंगत असल्याची कारणे तपासणे.
३. प्रकल्पांच्या विलंबाच्या कारणांची तपासणी करणे.
४. मूळ शासकीय मान्यतेच्या तुलनेत प्रकल्पांच्या व्याप्तीमध्ये झालेल्या बदलाची कारणमीमांसा तपासणे व अशा व्याप्ती बदलामुळे किमतीत झालेल्या वाढीची तपासणी करणे.
५. उपसासिंचन योजनांची उपयुक्तता वाढविण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.
६. जलसंपदा विभागातील प्रकल्प कामांच्या गुणवत्ता वाढीसाठी उपाययोजना सुचविणे.
७. प्रकल्प ठरलेल्या मुदतीत व खर्चात पूर्ण करण्याकरिता उपाययोजना सुचविणे.
८. सिंचनक्षेत्रात वाढ होण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

९. सदर चौकशीत अनियमितता झाल्याचे आढळल्यास त्याबाबत जबाबदारी निश्चित करणे व योग्य कारवाई सुचविणे.

समितीची भूमिका

कार्यक्षेत्राप्रमाणे प्रथम कार्यपद्धती विकसित केली.

जनहित याचिका व त्या संदर्भात न्यायालयाचे भाष्य लक्षात घेता त्या कार्यपद्धतीत बदल केले. अशासकीय निवेदने स्वीकारली. त्यातील सार्वजनिक जनहिताच्या बाबींची दखल घेतली.

ठेकेदारी व्यवस्थेबाबत समितीने अभिप्राय व्यक्त केला नाही. मात्र निविदांशी संबंधित ज्या बाबी अन्य प्रकारे यापूर्वी उजेडात आल्या आहेत त्यांची दखल मात्र समितीने घेतली आहे.

आहे. परंतु संपूर्ण अहवाल विस्तृतपणे वाचला असता बऱ्याच बाबी समोर येतात. असंख्य गोष्टी त्यातून उघड होतात, माझ्या दृष्टीने तो टाइम बाँब आहे. तो जर खऱ्या अर्थाने वापरला तर त्यातील खूप गोष्टी पुढे येतील.

चितळे समिती ज्या कारणास्तव स्थापन झाली, ते म्हणजे सिंचन घोटाळा. मग इथे मुद्दा असा निर्माण होतो की, सिंचन घोटाळा उघड कसा झाला. राज्य शासनाने जाहीर केलेली सिंचनक्षेत्राची आकडेवारीच घोटाळा पुढे येण्यास साहाय्यक ठरली आहे. शासनाच्या आर्थिक पाहणी अहवालात कृषी विभागाने सिंचनविषयक आकडेवारी प्रसिद्ध केली. त्यानुसार कृषी विभागाने राज्याचे सिंचन क्षेत्र वाढले नाही असा थेट आरोपच केला होता. कृषी विभागाने मांडलेला सोबतचा तक्ता क्र. १.

तक्ता क्र. १

सिंचनक्षेत्राचा हिशोब

आर्थिक पाहणी अहवाल २०११-१२ (घनता वगळता सर्व आकडे हजार हेक्टरमध्ये)

वर्ष	विहिरीवरील सिंचित क्षेत्र	इतर सिंचित क्षेत्र	निव्वळ सिंचित क्षेत्र	पीक क्षेत्राची घनता	एकूण स्थूल सिंचित क्षेत्र	एकूण स्थूल पीक क्षेत्र	सिंचन वापरारी टक्केवारी
१	२	३	४	५	६	७	८ (६/७)
२०००-०१	२२६२	९८७	३२४९	११९	३८५२	२१६१९	१७.८
२००९-१०	२१५९	११६२	३३२१	१२२	४०५०	२२६१२	१७.९

*सर्व आकडेवारी अस्थायी स्वरूपाची. प्रत्यक्ष मोजणी केलेली नाही.

शासनाची नियमावली व प्रकल्पांची सामाजिक उद्दिष्ट्ये यांच्या संदर्भातच फक्त तपासणी केली.

विहित कार्यकक्षांच्या औपचारिक उद्देशांमध्ये जे मुद्दे पूर्णतः बसत नाहीत, पण अनुषंगिक मुद्दे असले तरी लक्षणीय दोषपूर्ण व्यवहार सूचित करतात अशांवर समितीने स्वतंत्र जोडपात्रांच्या माध्यमातून आपली निरीक्षणे व्यक्त केली आहेत.

एकंदरीत चितळे समितीचा अहवाल सिंचन प्रश्नांच्या बाबतीत चांगला आहे. चितळे समितीच्या अहवालाची सर्वसाधारणे लोक प्रस्तावना व समारोप वाचतात आणि या अहवालात कुठेच ठळक बाबी दिसून येत नाहीत असाच बहुधा समज होतो. समितीने अहवालाची भूमिका आणि सारांश मांडत असताना एकूणच अहवालाची मांडणी अशा रीतीने केली आहे की महत्त्वाचे मुद्दे कुठेही ठळकपणे समोर येणार नाहीत याची समितीने विशेष काळजी घेतली

या तक्त्यातील शेवटच्या रकान्यातील आकडेवारी पाहता असे दिसून येईल की, वरील वर्षांच्या कालखंडात सिंचन क्षेत्र केवळ ०.१ टक्क्याने वाढले आहे असा आरोप कृषीविभागाने सिंचन विभागावर केला होता आणि याच आरोपामुळे राज्यात राजकीय गदारोळ झाला. मात्र याच तक्त्याखाली दिलेल्या टिपेचा विचार कोणीच केला नाही. कृषी विभागाने सादर केलेल्या तक्त्यात असे म्हटले आहे की, सदर आकडेवारी ही अस्थायी व प्रत्यक्ष मोजणी न केलेली आहे. परंतु याची दखल कोणीच घेतली नाही. केवळ राजकीय लाभासाठी या आकडेवारीचा वापर करून घेतला गेला, कारण कृषी विभागाची सिंचनाकडे पाहण्याची पद्धत वेगळी आहे. कृषी विभागाने यासंदर्भात काय केलं तर विहिरीवरील सिंचनक्षेत्र, इतर सिंचित क्षेत्र, निव्वळ सिंचित क्षेत्र यात घनता किती आहे, स्थूल सिंचित क्षेत्र आणि एकूण स्थूल पीक क्षेत्र असे गृहीत धरून वरील

१६
ते
३०
सप्टें.
२
०
१
५

तक्त्यातील टक्केवारी काढली, तर सिंचन विभाग अशी माहिती ठेवत नाही. सिंचन विभागाची माहिती संकलनाची पद्धत या पेक्षा वेगळी आहे.

समिती अहवालात पुढे सिंचन विभागाने दिलेली आकडेवारीचा संदर्भ घेते. मात्र या आकडेवारीच्या खोलात न जाताच ही आकडेवारी ग्राह्य धरते. समितीने आपल्या अहवालात सिंचन विभागाने सादर केलेला तक्ता पुढीलप्रमाणे आहे.

तक्ता क्र. २

सिंचन क्षेत्राचा हिशोब (जलसंपदा विभाग)

वर्ष	निर्मित सिंचनक्षमता (लक्ष हेक्टर)	कालवा सिंचन क्षेत्र (लक्ष हेक्टर)	सिंचित क्षेत्राची लागवडीयुक्त क्षेत्राशी (२२५ लक्ष हेक्टर) टक्केवारी
२००१-०२	३६.४८	१३.०७	४.८७
२०१०-११	४५.९१	१८.५९	६.७६
वाढ (टक्के)	२६	४२	१.८९
*प्रत्यक्ष मोजणी केलेली नाही.			

या तक्त्यावरून असे दिसून येते की, निर्मित सिंचनक्षेत्रात २६ टक्के एवढी वाढ झाली आहे. तर कालवा सिंचनक्षेत्रात ४२ टक्के वाढ झाली. सिंचन क्षेत्राची लागवडयुक्त क्षेत्राशी टक्केवारीत म्हणजेच सिंचनक्षेत्रातील वाढ १.८९% एवढी

झाली आहे असा हिशोब सिंचन विभागाने सादर केला. पुन्हा या तक्त्याखाली प्रत्यक्ष मोजणी केलेली नाही असे स्पष्ट नोंदविले आहे मात्र याकडे समितीने पुन्हा दुर्लक्ष केले आहे.

याच संदर्भात चितळे यांची मुलाखत लोकसत्तात प्रकाशित झाली होती. यात त्यांनी विविध आकडेवारी मांडली होती. या मुलाखतीमध्ये चितळे यांनी मांडलेल्या आकडेवारीवर आक्षेप घेणारा लेख लगेच दुसऱ्या दिवशी लिहिला. चितळे हे कशी चुकीची माहिती, आकडेवारी सांगत आहेत, याची मांडणी केली. तरी त्यांनी ती आकडेवारी जशीच्या तशी मान्य केली आणि अधिकारी सांगतात की प्रत्यक्षात मोजणी झालेली नाही तरी समितीने आकडेवारी तशीच्या तशी सहभागी करून घेतली.

जलसंपदा विभागाने राज्यस्तरीय प्रकल्पांच्या सिंचन क्षेत्राचा हिशोब सादर केला (तक्ता क्र. ३) सोबत दिला आहे.

तक्ता क्र. ३ चे विश्लेषण करता असे दिसून येईल की, निर्मित सिंचनक्षमता ४०.७८ लक्ष हेक्टर मधून २४.६७ लक्ष हेक्टरएवढे क्षेत्र वजा केल्यास १६.११ एवढे सिंचित लाभक्षेत्र (कालवा व नदी-नाल्यावरील) आहे. असा हिशोब जलसंपदा विभागाने सादर केला. पुन्हा एकदा सोबतच्या दोन्ही तक्त्यांप्रमाणे प्रत्यक्ष मोजणी केलेली नाही. समितीने या तक्त्याचा असा निष्कर्ष काढला

तक्ता क्र. ३

राज्यस्तरीय प्रकल्पांच्या सिंचन क्षेत्राचा हिशोब		लक्ष हेक्टरमध्ये (टक्केवारी)
१	निर्मित सिंचनक्षमता	४०.७८ (१००)
२	खरीप हंगामात कमी भिजलेले	१०.१९
३	प्रत्यक्ष उपयुक्त साठा कमी उपलब्ध झाल्यामुळे कमी सिंचित झालेले	७.५६
४	गाळामुळे कमी झालेले	१.८५
५	अनुपयुक्त	०.८६
६	बिगर सिंचनामुळे झालेली घट	१.५
७	इतर कारणांमुळे (बारमाही पीकक्षेत्रात वाढ, कमी कालवा वहनक्षमता, देखभाल-दुरुस्तीचा अभाव, परिवर्तन कालावधी, पाणीनाश, इ.)	२.७१
८	कमी भिजलेले एकूण क्षेत्र (मुद्दा २ ते ७ची बेरीज)	२४.६७
९	लाभक्षेत्रातील कालव्यावरील (नदीनाल्यावरील क्षेत्रासह) सिंचित (१) - (८)	१६.११ (३९.५)

(सर्व आकडे लक्ष हेक्टरमध्ये सरासरी दर्शवतात. कंसात टक्केवारी.)

* प्रत्यक्ष मोजणी केलेली नाही.

की, जलसंपदा विभाग विहिरीवरील व कालव्यावरील सिंचित क्षेत्र असे वेगवेगळे दाखवू शकत नाही, कारण विहिरीचे सिंचितक्षेत्र हे कालव्यामुळेच निर्मित झाल्यामुळे विहिरीवरील सिंचनक्षेत्र यात अंतर्भूत करू शकत नाही, त्यामुळे समितीने जलसंपदा विभागाची आकडेवारी काही अंशी अमान्य केली एवढी स्पष्ट भूमिका चितळे समितीने घेतली. सन २००१-२०१० या दहा वर्षांतील आकडेवारी जर लक्षात घेतली तर समितीच्या म्हणण्यानुसार ५.४२ दशलक्ष हेक्टर सिंचनक्षेत्रात एवढी वाढ झाली आहे. जलसंपदा विभागाच्या प्रकल्पांवर बराच खर्च होऊनही राज्याची सिंचनक्षमता व सिंचित क्षेत्र वाढले नाही हे म्हणणे वस्तुस्थितीस धरून राहणार नाही, असा निष्कर्ष समितीद्वारे काढण्यात आला. सन १९८७ नंतर प्रकल्पांना दिलेल्या प्रशासकीय मान्यता व सुधारित प्रशासकीय मागण्यांमध्ये आठमाही धोरणांचा काटेकोरपणे अवलंब करण्यात आलेला नाही. आठमाही प्रकल्पांच्या पीकरचनेत बारमाही पिकांचा समावेश करण्यात आला. त्यामुळे एकूण सिंचितक्षेत्र कमी झाले. अशी टिपणी समितीने केली. मग या आधारावर काही मुद्दे उपस्थित करता येतील.

- कृषी विभागाने आर्थिक पाहणी अहवालात दिलेली माहिती चूक आहे हे जलसंपदा खात्याने त्या वेळीच मंत्र्यांद्वारे विधानमंडळासमोर का आणले नाही? सिंचन श्वेतपत्रिकेपर्यंत ते गप्प का बसले?
- जलसंपदा विभाग भिजलेल्या प्रत्यक्ष क्षेत्राची मोजणी करत नाही आणि म्हणून त्यांची आकडेवारीही विश्वासार्ह नाही असा सुस्पष्ट निष्कर्ष चितळे समितीने का काढला नाही?
- आठमाही सिंचनाचे धोरण असताना बारमाही पिकांचा समावेश असणाऱ्या प्रकल्पांना प्रशासकीय मान्यता दिली गेली. या गंभीर गुन्ह्याची जबाबदारी चितळे समितीने का निश्चित केली नाही?
- पाणीचोरी व पंचनाम्यावरील क्षेत्राबद्दल समितीने मौन का पाळले? त्याबद्दल हिशोबात कुठेही नोंद नाही. वीज वितरण खाते वीजचोरीची नोंद ठेवते, त्यासाठी त्यांची विद्युत विभागाकडे विशिष्ट पद्धत आहे, तशी पद्धत मात्र पाणीचोरीबाबत का नाही.
- सिंचनस्थिती दर्शक अहवालाची विश्वासार्हता समितीने का तपासली नाही? सन २००२ पासून

सिंचन स्थितीदर्शक अहवाल जलसंपदा विभाग प्रसिद्ध करते, तसेच वाटर बेंचमार्कचेही अहवाल प्रसिद्ध होतात. मात्र अशा अहवालांची तपासणी का केली गेली नाही.

- दुसरे म्हणजे या अहवालाची मॅन्युअल पुस्तिका 'वाल्मी'मध्ये तयार झाली होती आणि ही मॅन्युअल पुस्तिका तयार करण्याच्या प्रक्रियेत मी सहभागी होतो त्यामुळे त्यातील सर्व नोंदी मला माहीत होत्या. परंतु या मॅन्युअल पुस्तिकेला शासनाची मान्यताच मिळाली नाही.
- पुढे मात्र २०१०-११ च्या सिंचनाच्या आकडेवारीवर आम्ही जाहीररीत्या आक्षेप घेतला, पत्र लिहिले की, ही खोटी आकडेवारी आहे. पाण्याची, क्षेत्राची कुठलीच मोजणी होत नाही आणि ही आकडेवारी हास्यास्पद आहे हे आम्ही पुराव्यानिशी मांडले आणि त्याचा परिणाम एकच झाला, तेव्हापासून ते अहवाल प्रसिद्ध होणं बंद झालं. आता तर अहवालच मिळत नाहीत.
- ज्या महामंडळाकडे सिंचन व्यवस्थापनाचे कामच नाही, त्या महामंडळाची आकडेवारी समितीने ग्राह्य कशी मानली?
- हस्तांतरण नाही पण प्रकल्प पूर्ण झाला व सिंचन क्षमता निर्माण झाली यावर कोण विश्वास ठेवेल? हस्तांतरण म्हणजे प्रकल्प बांधून झाले आणि ते प्रकल्प व्यवस्थापन विभागाकडे हस्तांतरित झाले असा अर्थ अभिप्रेत आहे. त्यानुसार हस्तांतर झालेली ही बोलकी आकडेवारी-
- महामंडळाने सादर केलेल्या आकडेवारीनुसार कृष्णा खोऱ्यात ८०%, विदर्भात २५%, गोदावरी खोऱ्यात ५०% , तापी आणि कोकणात शून्य आणि एकूण सरासरी ५२% प्रकल्पांचे हस्तांतर झाले.

प्रकल्पांची किंमतवाढ

चितळे समिती महत्त्वाचा मुद्दा पुढे आणते ते म्हणजे प्रकल्पांची किंमतवाढ. समितीने यावर खूप सविस्तर मांडणी केली आहे. प्रामुख्याने समिती याविषयी काही महत्त्वाचे मुद्दे उपस्थित करते.

- नदी खोऱ्याचा बृहत आराखडा नाही.
- प्रशासकीय मान्यता, सुधारित प्रशासकीय मान्यता,

तांत्रिक मान्यता संदर्भात कार्यपद्धती व अधिकार प्रदानाबाबत जलसंपदा विभागाचे स्वतःचे असे वेगळे आदेश किंवा नियमावली नाही. सार्वजनिक बांधकाम विभागाने तयार केलेली १९८४ ची नियमावलीच जलसंपदा खाते वापरते.

- प्रकल्पाची भाववाढ व किंमतवाढ यात जलसंपदा विभागाने फरक केलेला नाही.
- पाटबंधारे विकास महामंडळाच्या अधिनियमांचे (१९९६-९८) नियम अजून बनवलेले नाहीत.
- महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण अधिनियमाप्रमाणे कलम ११ (च) अन्वये प्रकल्पांना मान्यता घेतली गेली नाही.
- केंद्रीय जल आयोगाची मान्यता नाही
- वेगवेगळ्या प्रदेशातील प्रकल्पांसाठी वेगवेगळे नियम केलेले आहेत.

अशा अनेक बाबी चितळे समिती उघड करते.

- महामंडळाने प्रकल्पनिहाय निधींचे वितरण, प्रकल्पांचा प्राधान्यक्रम ठरविण्याच्या बाबतीत महामंडळांनी कोणतेही नियम-उपनियम केलेलेच नाहीत. निधीची उपलब्धता आणि भावी दायित्वाचा विचार न करता प्रकल्पांना मान्यता देण्यात आली आहे.
- राज्यपालांच्या सूचनांचा अथवा महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण अधिनियमचा विचार न घेता अनेक महत्त्वाचे आदेश देण्यात आले.
- वित्त विभाग व जलसंपदा विभाग यांनी एकमेकांना विश्वासात न घेता काही आदेश परस्पर काढले. योग्य ते खुलासे वेळीच मागितले गेले नाहीत व दिलेही गेलेले नाहीत.
- अधिकार नसताना महामंडळांनी सुधारित प्रशासकीय मान्यता देणे, आवश्यक ती प्रकरणे 'व्यय अग्रक्रम' समितीकडे न पाठवणे, सुधारित प्रशासकीय मान्यता दिल्यामुळे निर्माण झालेले दायित्व हे महामंडळांच्या अर्थसंकल्पीय अनुदानापेक्षा जास्त होणे, मुख्य लेखा व वित्त अधिकारी यांची सहमती न घेता मान्यता देणे असे प्रकार झाले आहेत.
- केवळ महामंडळांचे अध्यक्ष व कार्यकारी संचालक यांच्यावर निर्णयाचे अधिकार केंद्रित झाले व व्यवस्थेतील सामूहिक कार्यपद्धती जवळपास नष्टप्राय

झाली.

- प्रस्ताव करणारे, बांधकामाची अंमलबजावणी करणारे व उद्दिष्टांची सफलता सांभाळणारे हे, तेच ते खाते राहिल्याने त्यावर त्रयस्थ निरीक्षणाचा अंकुश राहिलेला नाही. समितीने अशी अनेक उदाहरणे तारखांसह दिली आहेत.
- नन्नाचा पाढा आणि म्हटलं तर प्रशासकीय मान्यता देणे आणि सुधारित प्रशासकीय मान्यता देणे यामुळे भ्रष्टाचार व मनमानी करण्यास सहज वाव मिळाला. चितळे समितीने याबाबत कोणावर जबाबदारी निश्चित केली? काय शिक्षा सुचवली?

अंतहीन अनियमितता

समितीने पुढे असे प्रतिपादित केले आहे की या प्रकल्पांच्या बाबतीत अंतहीन अनियमितता आहे, यात पुढील बाबी सांगितल्या आहेत.

- दरसूचीतील बाबींमध्ये सुधारणा करण्याचे अधिकार अधीक्षक अभियंत्यांना असताना कार्यकारी अभियंत्यांनी ते वापरणे.
- वाढीव वहन अंतरातील बदलास स्वतंत्र मंजूरी न घेणे.
- चुकीच्या/अपुऱ्या अन्वेषणावरून अंदाजपत्रके केल्यामुळे काम सुरू झाल्यावर त्यात मोठ्या प्रमाणावर बदल करणे व किंमती वाढविणे.
- प्रशासकीय मान्यतेनंतर स्वतंत्रपणे तांत्रिक तपशिलांची वास्तविकता व अचूकता याबाबत दक्षता न घेता लगेच तांत्रिक मान्यता देणे व निविदा ठरविणे.
- तांत्रिक मान्यता हा केवळ औपचारिक कार्यालयीन उपचार आहे असे मानणे.
- विहित मर्यादा न पाळता कालव्याच्या अस्तरीकरणे प्रस्ताव तयार करणे व त्यास शासनाची मान्यताही न घेणे.
- वाढीव पानी उपलब्धतेची खात्री न करता/पाणी

बारामती
प्रतिनिधी

वसंत घुले

भ्र. ९४२२५११००६

उपलब्धता प्रमाणपत्र न घेता अनेक प्रकल्पांची उंची वाढवणे किंवा बैरेजेसचा समावेश करणे.

- प्रकल्पस्थळी उपलब्ध होणारे पाणी व त्याचा सिंचन, बिगरसिंचन, जलविद्युत यासाठीच्या वापराचे चुकीचे हिशोब देणे.
- पुरेसे सर्वेक्षण न करता, प्रशासकीय अहवालात कच्चेपणा-उणीव असताना प्रशासकीय मान्यता देणे
- बंधारा/साठवण तलाव या सारख्या प्रकल्पात प्रत्यक्ष शेतीपर्यंत पाणी नेण्याची व्यवस्था शासनामार्फत केली जात नसताना तसेच लाभक्षेत्र केवळ अनुमानित असताना लाभव्यय गुणोत्तर हे प्रवाही सिंचन प्रकल्पासारखेच काढणे, शेतकरी स्वबळावर उपसा योजना राबवू शकतील का व त्या व्यवहार्य होतील का याचा विचार न करणे.
- सुधारित प्रशासकीय मान्यता देताना काही मध्यम प्रकल्पांची विश्वासाहता ७५ ऐवजी ५० टक्के घेऊन पाणी उपलब्धता ठरवणे आणि अशा रीतीने पाणी उपलब्धता वाढवून प्रकल्पांच्या व्याप्तीत बदल करणे.
- एखाद्या प्रकल्पातून दरवर्षी सांडव्यावरून पाणी वाहते याचा अर्थ ते केवळ पुराचे पाणी नसून त्या प्रकल्पाच्या खालील बाजूस असलेल्या धरणासाठी उपलब्ध पाणी आहे व त्या पाण्यावर खालच्या बाजूच्या शेतकऱ्यांचा हक्क आहे, ही बाब लक्षात न घेता वरच्या प्रकल्पाची व्याप्ती वाढविणे.
- प्रकल्पाच्या व्याप्ती बदलास (उदा. कालव्याच्या लाभक्षेत्रात बदल) शासनाची मान्यता न घेणे.
- मुख्यमंत्री/उपमुख्यमंत्री यांची मंजूरी न घेता सुधारित प्रशासकीय मान्यता अहवालात उपसा सिंचन योजनांचा समावेश करणे.
- लाभव्यय गुणोत्तर काढताना पीकरचनेत अवास्तव बदल करणे, पिकाचे प्रति हेक्टर उत्पन्न व दर अवाजवी घेणे, लाभक्षेत्रात भूजलाच्या पाण्यातून होणाऱ्या सिंचनाचा लाभ विचारात घेणे.
- स्वतंत्ररीत्या लाभव्यय गुणोत्तर बसत नसल्यास नव्या प्रकल्पांचा सुधारित प्रशासकीय मान्यतावेळी जुन्या प्रकल्पात समावेश करून लाभ आजच्या दराने तर खर्च जुन्या दराने घेणे.
- प्रकल्पाची प्रति दलघमी किंमत/प्रति हेक्टर किंमत

मापदंडापेक्षा जास्त असणे.

- प्रति दलघमी १५० हेक्टर या मापदंडापेक्षा खूप जास्त क्षेत्र भिजेल असे गृहीत धरणे.
- बिगरसिंचन पाणीवापराचा भांडवली खर्च वसूल न करणे (त्यामुळे पूर्ण खर्च सिंचनावर दिसतो.)
- पाणलोट क्षेत्रातील पर्जन्यमापकांच्या नोंदीऐवजी लाभक्षेत्रातील पर्जन्यमापकांच्या नोंदी वापरून (येवा म्हणजे धरणात किती पाणी आहे याची निश्चिती) संकलन करणे.
- एकंदरीत नदीचे प्रवाह घटत असताना, बाष्पीभवन व कोरडेपणा वाढत असताना, येव्याचे (येवा म्हणजे धरणात किती पाणी आहे याची निश्चिती) अंदाज घटून प्रकल्पाची व्याप्ती घटल्याचे एकही उदाहरण नाही. प्रकल्परचनेचा कल हा व्याप्ती विस्ताराकडे असलेला स्पष्टपणे दिसतो.

मग एवढी अंतहीन अनियमितता चितळे समितीने मान्य केली आहे, तर समितीने कोणत्या व किती अनियमितता गंभीर मानल्या? आणि यामुळे नक्की कोणावर अनियमिततेची जबाबदारी निश्चित केली? व त्यांच्यावर काय कठोर कारवाई प्रस्तावित केली? ह्या प्रश्नांचे उत्तर केव्हा मिळेल हेच प्रश्नांकित आहे. चितळे समितीने महामंडळाच्या एकूण १८५ प्रकल्पांची पाहणी केली होती. समितीने या सर्व प्रकल्पांच्या बाबतीत झालेली भाववाढ व किंमतवाढ याची माहिती पुढील कोष्टकाच्या माध्यमातून मांडली. कशाप्रकारे एकूण प्रकल्पांना मान्यता दिल्या गेल्या त्याची आकडेवारी सोबत दर्शविली आहे.

तक्ता क्र. ४	
प्रकल्प किंमतवाढीच्या विश्लेषणाची कार्यपद्धती	
महामंडळातील एकूण बांधकामाधीन मोठे व मध्यम प्रकल्प	१८५
प्रशासकीय मान्यता प्राप्त पण सुधारित प्रशासकीय मान्यता न मिळालेले प्रकल्प	९
शासनाने सुधारित प्रशासकीय मान्यता दिलेले प्रकल्प	७६
महामंडळांनी सुधारित प्रशासकीय मान्यता दिलेले प्रकल्प	१००
ज्या प्रकल्पात किंमतवाढ ही भाववाढ निर्देशांकानुसार होणाऱ्या किंमतवाढीपेक्षा जास्त आहे असे प्रकल्प	८४

१६
ते
३०
सप्टें.
२
०
१
५
५७

तक्ता क्र. ५ किंमतवाढ : आभासी वि. वास्तविक	
तपशील	रु. कोटी
१०० प्रकल्पांची मूळ प्रशासकीय मान्यतेची किंमत	८३८९
सरासरी २५ वर्षांनंतर १०० प्रकल्पांची अद्ययावत मंजूर सुधारित प्रशासकीय मान्यतेची किंमत	६८६५५
आभासी किंमतवाढ (२-१)	६०२६६
भाववाढीचा घटक वजा केल्यावर येणारी वास्तविक किंमतवाढ	३१७१४
भाववाढ वगळता प्रकल्पांच्या खर्चाचे आर्थिक दायित्व मूळ प्रशासकीय मान्यतेच्या किमतीच्या तुलनेत (पटीत)	३.८

तक्ता क्र. ६ वास्तविक किंमतवाढ		
	किंमतवाढीचा घटक किंमत	(रु. कोटी)
१	सर्वसाधारण भाववाढी व्यतिरिक्त झालेली किंमतवाढ	३४४५ (११)
२	भूसंपादन व पुनर्वसनातील किंमतवाढ	४१०५ (१३)
३	आस्थापन व इतर घटकातील किंमतवाढ	६३४२ (२०)
४	संकल्पचित्रातील बदलामुळे झालेली किंमतवाढ	६३४५ (२०)
५	व्याप्तीतील विस्तारामुळे झालेली किंमतवाढ	११४७७ (३६)
	एकूण	३१७१४ (१००)
(कंसातील आकडे टक्केवारी दर्शवतात)		

एकंदरीत, वरील दोन कोष्टकातून असे दिसून येते की, समितीच्या म्हणण्यानुसार प्रकल्पातील किंमतवाढ ही ३१,७१४ रु. कोटींची राहिली आहे. याचाच अर्थ असा आहे की, मूळ किमतीपेक्षा (भाववाढ वगळता मूळ प्रशासकीय मान्यतेच्या किमतीच्या तुलनेत) ३.८ पटीने अधिक किंमतवाढ झाली आहे. तसेच वरील कोष्टकात नमूद असणारी सर्वसाधारण भाववाढीव्यतिरिक्त झालेली किंमतवाढ ही नेमकी कुठली? या संदर्भातला तपशील समितीने दिलेला नाही. या वर्गावारीबद्दल समितीने खुलासा केलेला नाही. मग एकूण जी किंमतवाढ झाली आहे त्यात महामंडळनिहाय किंमतवाढीची टक्केवारी पाहता सर्वाधिक

किंमतवाढ ही विदर्भ महामंडळात झाली आहे.

तक्ता क्र. ७ वास्तविक किंमतवाढ (महामंडळनिहाय टक्केवारी)	
कृष्णा	१६.७
विदर्भ	५७.७
तापी	१०.३
कोकण	---
गोदावरी	१५.२

प्रकल्पातील विलंब

प्रकल्पस्थितीची व्याख्या

चितळे आयोगाच्या १९९९ सालच्या पूर्ण प्रकल्पाच्या संदर्भातील व्याख्येला खुद्द चितळे यांनीच प्रस्तुत समितीच्या माध्यमातून व्यावहारिक मुरड घातली आहे. ती कशी तर, माधवराव चितळे यांनी चितळे आयोगात (१९९९ सालचा) प्रकल्प पूर्ण झाला म्हणजे नेमके काय होणे होय, याची स्पष्ट व्याख्या केली आहे. यात असे म्हटले आहे की, धरणे, कालवे बांधली म्हणजे प्रकल्प पूर्ण झाला असे म्हणता येणार नाही, मोजण्याची योजना व्हायला पाहिजे, पाणी शेवटपर्यंत पोहचले पाहिजे, पाणी वापर संस्था झाल्या पाहिजे. प्रशिक्षण दिले जायला हवे, अमुक अमुक आदेश काढले जायला हवेत आणि जेवढे हेतू ठरविले गेले आहेत ते पूर्ण झाले तर प्रकल्प पूर्ण झाला असे म्हणता येईल, अन्यथा नाही. मात्र आता ही समिती याच व्याख्येला हरताळ फासत आहे.

समितीनुसार व्याख्या : 'बांधकाम पूर्ण करणे' या मर्यादितपर्यंतच प्रकल्प पूर्ण करण्याचा कालावधी समजणे व्यवहार्य राहिल असे चितळे समितीने म्हटले आहे. मग पुढे समितीने विलंबाची करणे सांगितली आहेत. विलंबाची कारणे जी साधारण शासनपातळीवर लागतात, तसेच विलंबाच्या करणामागची कारणे समितीने दिली आहेत.

- विविध मान्यता मिळण्यासाठी करावयाच्या यथायोग्य कारवाई संबंधी योग्य नियोजन न करणे.
- संबंधित विभागाच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार प्रस्ताव परिपूर्ण नसणे/आवश्यक निधी नसताना प्रकल्प मंजूर करणे.

- संबंधित विभागांबरोबर समन्वय नसणे.
- पूर्वतयारीची प्रक्रिया नीट पूर्ण न करणे.
- निधी उपलब्ध होणार नाही हे माहीत असताना मोठ्या संख्येने कामे हाती घेणे/निधी सलगपणे उपलब्ध न होणे/काम काही काळ बंद पडणे.
- कार्यक्रम पत्रिका (work plan) तयार न करणे.
- प्रकल्पबाधितांना/लाभधारकांना विश्वासात न घेणे. प्रकल्प पूर्ण होण्यास किती वर्षे विलंब झाला हे

पूर्वनियोजित सवलतच अशा प्रकल्पांना दिली होती. यामुळे समितीच्या अभ्यासाला काही मर्यादा पडतात. समितीने आपल्या अभ्यासांती व्याप्ती बदलामुळे विलंब व किंमतवाढ होते असा निष्कर्ष काढला.

अभ्यासाच्या मर्यादा

- श्वेतपत्रिकेत एकूण १८१ मोठ्या व मध्यम प्रकल्पांचा समावेश आहे.
- त्यापैकी ८६ प्रकल्पात व्याप्ती बदल नाहीत.

तक्ता क्र. ८

विलंब झालेल्या प्रकल्पांची संख्या व कालावधी (कंसात कालावधी वर्षांत)

विलंबाचे कारण	कृष्णा	विदर्भ	तापी	कोकण	गोदावरी	एकूण
प्रशासकीय मान्यता मिळाल्यावर प्रथमतः अनुदान देणे	१७ (२-१४)	२३ (२-११)	८ (२-२५)	१० (२-२६)	१० (२-९)	६८ (२-२६)
प्रथम अनुदान मिळाल्यावर प्रत्यक्ष काम सुरु करायला विलंब	१२ (२-१६)	२० (२-१५)	११ (२-१३)	१० (२-१९)	९ (२-१६)	६२ (२-१९)
व्याप्ती बदल						९५

कंसातील आकडेवारीने दर्शविले आहे. यावरून असे दिसून येते की, प्रशासकीय मान्यता मिळाल्यानंतर २ ते १४ वर्षे एवढा कालावधी प्रकल्प सुरु होण्यासाठी लागतो असा त्याचा अर्थ होतो. या पद्धतीने जर कामे पूर्ण होणार असतील तर ती कधी पूर्ण होणार आहेत? असा प्रश्न येथे उपस्थित होतो. याची सविस्तर मांडणी चितळे समितीने केली आहे.

प्रकल्पांमधील व्याप्ती बदल

चितळे समितीने प्रकल्पाच्या व्याप्तीत जे बदल झाले आहेत त्याबद्दल मांडणी केली आहे. व्याप्तीमध्ये जे बदल झाले आहेत, ते कशाला म्हणायचे याबाबत मार्गदर्शक तत्त्वे नव्हती. १९९९ पासून अस्पष्ट नियम होते. म्हणजे व्याप्ती बदल नक्की कशाला समजायचे आणि त्याबाबत नक्की काय करायचे याबद्दल १९९९ पर्यंत मार्गदर्शक तत्त्वे नव्हती. नियोजन विभाग व महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण अधिनियम यांच्या सहमतीने जलसंपदा विभागाने १० जून २०१३ रोजी सुस्पष्ट मार्गदर्शक तत्त्वे जाहीर केली. मात्र अनेक बदल तोपर्यंत होऊन गेलेले होते आणि समितीने २०१३च्या तत्त्वानुसार पूर्वीच्या व्याप्तीबदलाचा अभ्यास केला आहे. व्याप्तीत बदल करण्याच्या संदर्भात नियमच नसल्यामुळे समितीने प्रकल्पांचा अभ्यास करण्यापूर्वीच

- तसेच ३१ प्रकल्पात व्याप्ती बदलामुळे १०% पर्यंत किंमतवाढ झाली आहे. अशा प्रकल्पांना सुधारित प्रशासकीय मान्यता लागत नाहीत.
- वरील ११७ प्रकल्पांची छाननी समितीने केलेली नाही.
- राहिलेल्या ६४ प्रकल्पात ११ ते ८२% किंमतवाढ व्याप्ती बदलामुळे झाली आहे. त्यांची छाननी समितीने केलेली नाही.

अनियमिततेबद्दलची कार्यवाही : समितीचे तर्क(ट)

समितीने अनियमिततेबद्दलचे जे तर्क केले आहेत ते खरं म्हणजे तर्कटच आहेत. एकूणच काय तर अनियमिततेबद्दल कुठलीही ठोस कार्यवाहीची शिफारस नाही.

- शासनाने समिती नेमण्याच्या आदेशामध्ये अनियमितता हा शब्द नियमबाह्यता या मर्यादित अर्थाने वापरलेला आहे.
- पुरेसे नियम व मार्गदर्शक रचना उपलब्ध नाही.
- म्हणून अधिकाऱ्यांनी अतर्कसंगत व विसंवादी निर्णय घेतले.
- अनियमितता दोन प्रकारची असते. एक-व्यवस्थादोष (Systemic faults), दोन-व्यक्तीनिगडित (Individual faults) दोष.

१६
ते
३०
सप्टें.
२
०
१
५

- व्यवस्थादोषांची जबाबदारी व्यक्तीवर कशी टाकणार? त्याकरिता सर्व शासकीय यंत्रणा जबाबदार आहे, असे या समितीचे म्हणणे आहे.
- ४४ व्यवस्था दोषांसाठी विवारणपत्र ९/१ पाहावे.
- ४२ प्रस्तावित सुधारणांसाठी विवारणपत्र ९/२ पाहावे. शासनाने त्याची दाखल घ्यावी व सुधारणा करावी.
- जलसंपदा विभागाने गेल्या काही वर्षात आपणहून कितीतरी चांगले निर्णय घेतले आहेत. त्यामुळे सर्वच चुकले आहे असे नाही, असे मत समितीचे आहे त्यामुळे एकीकडे समितीने जलसंपदा विभागाचे कौतुक केले आहे.
- केवळ दंडात्मक कारवाईचा विचार न करता सकारात्मक वाढत्या मार्गदर्शनाचा व नियम निर्धारणांचा विचार शासनाने प्राधान्याने करणे आवश्यक आहे. (समितीच्या याच अहवालात समितीतील एका सदस्याने वेगळा विचार मांडला आहे असे त्यात म्हटले आहे. त्यांच्याच एका सदस्याने वेगळं मत व्यक्त केलं, पण त्याला वेगळा विचार म्हटलं आहे, आणि त्यात त्यांनी हे सगळं उडवून लावलं आहे, की काय करणार राजकीय दडपण असतं. निर्णय घ्यावे लागतात, हे करावं लागतं, अधिकाऱ्यांना कसं जबाबदार धरणार? केवळ व्यक्तीवर दोष नाही टाकता येणार. शासनाने याच मुद्द्यावर बोट ठेवलं आहे. मात्र समितीच्या एकंदरीत अहवालात काय म्हटलं आहे याकडे मात्र शासनाने सपशेल दुर्लक्ष केले आहे.)
- एकीकडे तर चितळे यांनी एका मुलाखतीमध्ये असे मत मांडले आहे की, आम्ही कोणालाही क्लीन चीट दिलेली नाही.
- दुसरीकडे चितळे कारवाईच्या संदर्भात अजाणतेपणी झालेल्या चुका=सौम्य/किरकोळ शिक्षा करा. मोठ्या प्रमाणात झालेल्या दुर्लक्षामुळे शासनाचे नुकसान झाले किंवा वैयक्तिक लाभास्तव हेतुतः अयोग्य निर्णय, कठोर शिक्षेसाठी विभागीय चौकशी करा असे एकीकडे समितीने मत मांडले आहे तर दुसरीकडे (ज्यातून कधीच काही बाहेर पडत नाही) नेमक्या दोषी व्यक्तीचा शोध व नाव आम्ही नाही घेणार असे विसंगत विधान केले आहे.

कारवाईच्या शिफारशी

चितळे समितीच्या शिफारशी ह्या मोघम स्वरूपाच्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे-

- नोंद घ्या : पर्यावरण व वन विभागाची मान्यता नसताना कामांना सुरुवात यावर काय कारवाई करा तर नोंद घ्या. खरे तर कार्यपालन अहवालात नोंदही घेतली गेलेली नाही.
 - खुलासा मागा/उचित निर्णय घ्या. कशाबद्दल तर अमुक अमुक सक्षम अधिकारी नसताना निर्णय घेतले गेले. शासनाला मान्य असेल असे नाही, पण त्याबद्दल खुलासा घ्या.
 - 'अध्यक्षांवर जबाबदारी' अशी एक ओळ अहवालात आहे, पण त्याबद्दल शासनाने उचित निर्णय घ्यावा असे म्हटले आहे. मात्र कार्यपालन अहवाल त्याबद्दल काहीच भाष्य करीत नाही.
 - वेगळा तपास करा, तर त्यात काय दिसते. शासन निर्णय काढलेला आहेत, काही काढण्यात येत आहेत. मार्गदर्शक तत्त्वे ठरवली आहेत आणि धोरणेही ठरविण्यात येत आहेत.
 - शंकास्पद प्रकल्पांची नावे त्यात घेण्यात आलेली आहेत. त्यात काही प्रकल्पाची चौकशी सुरू झाली, चणेरा प्रकल्पाची निविदा रद्द करण्यात आली. इतर बाकीची दक्षता पथकातर्फे चौकशी सुरू आहे. धामनी, कुकडी, जिगाव, कोंढाणे, चणेरा या शंकास्पद प्रकल्पांची सखोल चौकशी करा, असे या अहवालात म्हटले आहे. एवढ्या सगळ्यांसाठी योग्य ती कारवाई करा अशी समिती शिफारस करते.
- एकंदरीत चितळे आयोगाच्या (सन १९९९) अहवालाकडे राज्यशासनाने दुर्लक्ष केल्यामुळे सिंचन अनियमिततामुळे गैरव्यवहार निर्माण झाला. आता मात्र २०१४ च्या चितळे समितीच्या अहवालाकडे तरी राज्य शासनाने दुर्लक्ष करू नये. समितीच्या निष्कर्षांबद्दल व शिफारशीबद्दल वाद असू शकतात. पण समितीने बाहेर आणलेला तपशील मौल्यवान आहे. त्याची गंभीर दाखल समाजाने घ्यायला हवी.

(शब्दांकन : निशिगंधा शेजूळ, केदार देशमुख)